

ՍԵՐԷՆՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԶՈՐՍ ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1971, ք. 1-2, էջ 9)

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Սերէնոսի Պատմութեան Բ. գլուխը ներկայիս կը վերջանայ Պարթեւ եւ Հայ Արշակունի թագաւորներու ցանկերով: Պարթեւներուն կը սկսի Արշակ Ա.էն ու կը հասնի մինչեւ Արտաւան, Պարթեւ վերջին թագաւորը. եւ հոսի կը նշանակուի հոն անոնց տեւողութեան տարիներու համադումարը. «Ապա լինին ամենայն ամբ Պարթեւաց տէրութեանն ամբ ԾՀԳ (573)¹, ինչ որ սակայն չի համապատասխաներ պատմական իրականութեան, բայց դիւրաւ կրնայ ուղղուիլ եթէ կարգաւոր ՆՀԴ (474). (այսինքն՝ սկսելով Ն. Ք. 250էն մինչեւ Յ. Ք. 224, որ կը համապատասխանէ 474 տարիներու համադումարին): Իսկ հայ Արշակունիներու ցանկը կը սկսի Արշակ Փոքրէն եւ կը հասնի մինչեւ Պապ թագաւոր, որդին Արշակ Գ.ի: Բայց չենք գտներ հոս անոնց տեւողութեան տարիները արտայայտող համադումար թիւը: Անոր հակառակէն աչքի կը զարնէ հետեւեալ նկատողութիւնը, երբ Արշակի, Հայոց առաջին արշակունի թագաւորին առթիւ կ'ըսուի. «Արդ թագաւորէ Արշակ Փոքր կոչեցեալ յամի հարիւրերորդի քսաներորդի իններորդի թագաւորութեանն Արշակայ, հաւր իւրոյ, ի վերայ Հայաստան երկրի, ի Մրժուին քաղաքի, եղբարբ իւրով Վաղարշապա, զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս ամս խԲ (ուզդիլի իԲ)²: Ընդդժուած բառերը յայտնի է թէ աւելցուած են յետագայ ձեռքէ մը, որ ուզած է համաձայնեցնել մեր պատմիչը Մ. իորենացիին հետ, քանի որ, ինչպէս տեսանք, Սերէնոսի Բ. գլուխին մէջ հայ արշակունի առաջին թագաւորը նշանակուած էր միայն յանձին Արշակի, իսկ Մ. իորենացիի մօտ ալ միայն Վաղարշակի³:

Նման մտահոգութենէ տարուած է նաեւ ան որ Բ. գլուխին վեր-

1. ՍԵՐԷՆՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ Պատմութիւն, Երեւան, 1939 (հրատ. Մ. Մալխասեանց) էջ 10:
2. ՍԵՐԷՆՈՍ, Աղբ, էջ 10:
3. ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1971, թիւ 1-2, էջ 22-24:

ջանալուն դրած է հետեւեալ խօսքերը, որոնք Մալխասեանի հրատարակութեան մէջ իբրեւ Գ. Գլուխի խորագիրը դրուած են, այսինքն՝ «Արդ եթէ պիտոյ է քեզ, ով՛ ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացմ Մովսէսի հորեմացւոյ եւ Ստեփաննոսի Տաբալմացւոյ, հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագրաց, գորդի ի հաւրէ փանայի»⁴։ Այս խորագրին ներքեւ կը գտնենք Պարթեւ արչակունի թագաւորներու ցանկը մինչեւ Արտաւան, հետեւեալ եղբայրակիւն խօսքերով. «Զսա սալանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի, որդւոյ Սասանայ, երարձ զտէրութիւն Պահլաւկաց։ Մկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլիպիսիոս Պողոմէոսի, կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս ՆՄԷ (457)։ Յետ որոյ նուաճեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի, որդւոյ Սասանայ, զամենայն արիս եւ զանարիս եւ զբազումս ի նոյն աղդէ թագաւորութեանն Պարթեւաց եւ Պահլաւկաց, թագաւորէ ինքն. եւ յետ նորա պաշաղատք նորին զնոյն ձեւ արինա(կի)....»⁵։ Ասկէ ետք թուղթ մը ինկած պէտք է ըլլայ, որուն հետեւանքով ընդհատում մը կայ խօսքին մէջ եւ յանկարծական անցք մը Մամիկոնեան տոհմին ցեղագրութեան պատմութեան, որ ինչպէս յայտնի է, չի կրնար վերի խորագրին նիւթը կազմել։ Հետեւաբար յիշեալ խորագիրը Գ. գլուխին վերնագիրը ըլլալէ աւելի Բ. գլուխին վերջաւորութեան եղած յաւելուած մըն է՝ նախապէս ըսուածներուն վրայ ճշտում բերելու նպատակով։

Ընդգծուած խորագիրը բանասիրութեան մէջ մեծ կարեւորութիւն ունեցած է՝ այնու որ հոն կը յիշատակուին Մ. Ոորենացիի եւ Ստեփանոս Տարօնեցիի անունները. երկու հեղինակներ, որոնք է. դարու պատմիչի մը յիշատակութեամբ կարեւոր հնութիւն կը ստանային։ Արդարեւ Ոորենացիի յիշատակութիւնը Սեբէոսի Պատմութեան մէջ կարեւոր վկայութիւն մը նկատուեցաւ հերքելու անոնց փաստերը, որ մեր պատմահայրը մինչեւ Թ. դար կը յետաձգէին⁶։ Իսկ Ստեփանոս Տարօնեցիի անունին յիշատակութիւնը, փոխանակ տարակոյս յառաջացնելու թէ ան Ժ. դարու հեղինակը կրնար ըլլալ, տեղի տուաւ մտածելու թէ հնագոյն պատմիչ մըն էր ան, որուն առնունքն արդէն յիշատակուած է ուրիշ տեղ՝ իբրեւ Մեսրոպի աշակերտ։ Այնպէս որ Ստ. Մալխասեան երկար պաշտպանողական մը նուիրած է իր հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ, ցոյց տալու համար թէ Ստեփանոս Տարօնեցի անունով պատմագիր մը գոյութիւն ունեցած է եօթներորդ դարէն շատ առաջ։ Անոր անունին յիշատակութիւնը գտած էր նախագրիգորեան հայ կաթողիկոսներու դաւադանադիրքի մը մէջ, իբրեւ հեղինակ նոյն դաւադանադիրքին. «Եւ ա-

4. ՍԵԲԵՈՍ, ԱՅԳ, էջ 11։ - 5. ՍԵԲԵՈՍ, ԱՅԳ, էջ 12։

6. Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ, Մովսէս հորեմացի կը դառնայ ի հիմնադրոյ դար, Բաղմ. 1935, էջ 55-56։

նուն նորին Ստեփանոս Տարօնացի, որ էր աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայո՞՝ Բայց Արզարեան իրաւամբ կը հերքէ Մալխասեանի կարծիքը փաստելով թէ Սերէնոսի Պատմութեան Գ. գլուխի խորագրին մէջ յիշուած Ստեփանոս Տարօնացին նոյն ինքն Ժ. դարու Ասողիկ պատմիչն է, որուն Տիեզերական Պատմութենէն բառացիօրէն առնուած է յիշեալ գլխուն ամբողջ հատուածը. ուստի «Արտագրութեան փաստը այնքան ակնյայտ է՝ որ եթէ նոյն իսկ դոյութիւն ունեցած լինի Ասողիկից բացի մէկ ուրիշ Ստեփանոս Տարօնացի, դարձեալ նա չի կարող կապ ունենալ երրորդ գլխի հետ. որովհետեւ այստեղ արտագրութիւնը կատարուած է անառարկելիօրէն Ասողիկից»⁸։ Ասոր մենք ալ ձայնակից ենք։ Բայց կ'աւելցնենք թէ յիշեալ հատուածը Սերէնոսի Պատմութեան մէջ մտած է երկրորդ ձեռքէ մը, իրբւ ճշտում բուն հեղինակէն՝ կազմուած ցանկերուն։ Հոս կը դնենք երկու հատուածներու համեմատութիւնը ցոյց տալու համար կարեւոր տարբերակները։

Սերէնոսի Պատմութեան
Բ. գլուխ

Սերէնոսի Գ. գլուխի
սկզբնաւորութիւն

Եւ լինին ամենայն ամբ Արշակայ կենաց իւրոց ձև։ Եւ թագաւորեաց ամս ԾԶ։ Զինի նորա թագաւորէ որդի նորա Արշակ ի վերայ Պարթեւաց, ի Բաշլ Շահաստանի յերկիրն Գուշանաց, ամս Հ։ Ապա որդի նորա Աշնաշ ամս ԼԲ։ Ապա Արշէն ամս ԻԲ։ Ապա Արշաւիր ամս ԽԵ։ Ապա Արտաշէս ԼԴ։ Ապա Դարեհ ամս Լ։ Ապա Արշակ ամս ԺԵ։ Ապա Արտաշէր ամս ԽԶ։ Ապա Պերոզ ամս ԿԴ։ Ապա Վաղարշակ ամս Ծ։ Ապա Արտաւան ամս ԼԶ։ Ապա լինին ամենայն ամբ Պարթեւաց տէրութեանն ամ ԾՀԳ. (աւղղել ՆՀԳ)։

Արշակ քաջ նախնեաց երկուց ցեղիցն, թագաւորեցելոյ Պահլաւականին եւ Արշակունւոյն ամենայն քաջութեամբ թագաւորեաց ամս ԾԵ։ Յետ որոյ որդիքն զատուցեալք թագաւորք Պարսից Արշակ Մեծ ամս ԾԲ։ Արշական ամս Լ։ Արշանակ ամս ԼԲ։ Արշէս ամս Ի։ Արշաւիր ամս ԽԶ։ Արտաշէս ամս ԼԱ։ Դարեհ ամս Լ։ Արշակ ամս ԺԹ։ Արտաշէս ամս Ի։ Պերոզ ամս ԼԳ։ Վաղարշակ ամս Ծ։ Արտաւան ամս ԼԶ։ Զսա սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշէրի, որդւոյ Սասանայ, երարձ զտէրութիւն Պահլաւաց. սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլեղեւիոս Պողոմէոսի, կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս ՆԾԵ՞։

7. ՍԵՐԵՆՈՍ, Ամդ, յառաջարան ԽԳ։

8. Գ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Սերէնոսի Պատմութիւնը եւ Ամանուսի առեղծուածը, Երեւան, 1965, էջ 58։

Այս երկու հատուածներու համեմատութիւնը, որմէ կը տեսնուի երկրորդին բոլոր տարբերակները, որոնք ըստ խորագրին պէտք էին նախընտրելի ըլլալ, քանի որ Ստեփանոս Տարօնացիի պէս հեղինակաւոր պատմիչէ աւելուած էին:

Սեբէոսի Պատմութեան այս դուռը պիտի փակուէր հայ Արշակունի թագաւորներու ցանկով, բայց ինչպէս ըսուեցաւ, ներկայիս հոս էջ մը կամ աւելի կը պակսին: Ասոր յայտնի նշան կրնայ ըլլալ Սիմէոն Ապարանեցիի Վիպասանութեան շարադրութեան կարգը, ուր յետ պատմելու թէ Պարթեւաց Արշակ թագաւորը իր չորս որդիներուն միջեւ բաժնեց իր տէրութիւնը, ինչպէս պատմուած է Սեբէոսի Բ. գլուխին վերջաւորութեան, կ'անցնի խօսելու Վաղարշակ թագաւորի Հայոց դահլը դրաւելու մասին եւ կը պատմէ անոր դործերը, կը յիշէ Մորփիւնիկէսի վրայ տարած յաղթանակը, աւելցնելով թէ այս ամէնը դրած է հետեւելով Մ. Խորենացիին. եւ ապա կ'աւելցնէ.

Եւ այսոքիւկ ոչ շատացեալ	Չորք հարիւր եւ հինգ ամ տեւեալ
Այլ ի յոլովըն ձեռնարկեալ	ՅԱրտաշէս թաղըն բարձեալ
Սերունդ աղդին զաճումն առեալ	Ի յայս միջոցս բանըս լռեալ
Մինչ ի վարդանն պըսակեալ	Ի յոլովէն դոլով կասեալ ⁹ :

Այս տողերուն մէջ կ'երեւի թէ Սիմէոն դարձեալ իր առաջնորդին, Սեբէոսի Պատմութեան, վերադառնալով կ'ամփոփէ ինչ որ հոն պատմուած էր Վաղարշակէն ետք. այն է անոր յաջորդներուն կամ սերունդին թուարկումը եւ ի վերջոյ Արտաշէսի, վերջին Արշակունի թագաւորին, անկումը եւ Արշակունիներու տեւողութեան տարեթիւը. եւ որմէ յետոյ հեղինակը իր խօսքը դադրեցուցած է: Պարզ է, ուրեմն, որ Սիմէոն Ապարանեցին հոս աչքի առջեւ ունեցած է Սեբէոսի Պատմութեան Գ. գլուխին պարունակութիւնը, որ տակաւին իր օրով կամ իր դործածած ձեռագրին մէջ ամբողջական էր: Ան տեսած էր Հայ Արշակունիներու ցանկը, ոչ թէ Սեբէոսի Բ. գլուխին համապատասխանողը, այլ Գ. գլուխին մէջինը. քանի որ Ապարանեցին Արշակունի վերջին թագաւորը կը դնէ Արտաշէս, որդին Վռամշապուհի, համաձայն Մ. Խորենացիի. մինչ Սեբէոսի Բ. գլուխին մէջ Հայ Արշակունի վերջին թագաւոր նշանակուած է Պապ, որդին Արշակոյ: Եւ ինչպէս վերեւ ըսինք, հայ Արշակունի թագաւորներուն ցանկն ալ, նման Պարթեւներուն, պիտի փակուէր անոնց տիրապետութեան տարիներու համադումար թիւով. բայց այժմ անիկա բացակայ է: Մինչդեռ Սիմէոն Ապարանեցին զայն տեսած է ու նշած՝ Չորք հարիւր եւ

9. ՍԵԲԵՈՍ, Ամ, էջ 10, 12: (Հմտ. ՍՏ. ԱՍՈՂԻԿ, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ. տպ. ի Ս. Պետրասուրգ, 1885, էջ 31):

10. ՄԻՄԷՈՆ ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ, Վիպասանութիւն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 28:

հիմն լավ տեսնալ: Ճիշտ է որ այս թիւին՝ յետոյ Սեբեոսի Եռանուն ջանկերուն վերջաւորութեան կը հանդիպինք հետեւեալ ձեւով. «Յամի երկրորդի Յաղկերտի, որդւոյ Վռամայ եւ յամի երկրորդի Ոնորեայ կայսեր, բարձաւ Թադաւորութիւնն Հայոց, որ տեսեաց ամա ՆԵ»¹¹: Բայց հոս ալ հայ Արշակունի վերջին Թադաւորը, որուն օրով Թադաւորութիւնը կը վերնայ, նշանակուած է Վռամշապուհ եւ ոչ թէ Արտաշէս, զոր կը յիշէ Ապարանեցին: Ուստի ամէն հաւանականութիւն կայ որ Ապարանեցին Սեբեոսի Պատմութեան ձեռագիրը մը ունեցած ըլլայ, ուր Գ. դուռնի ամբողջութիւնը կար ու հոն տեսած է հայ Արշակունիներու այն ցանկը՝ որ Մ. Ոնորենացիի հետեւողութեամբ չարագործած էր, ինչպէս խորագրերը կը խոստանայ:

Թէ Ապարանեցին ձեռագիրը ամբողջական էր՝ ուրիշ նշան մըն ալ ունինք, այն է Մամիկոնեան տոհմին ցեղադրութեան պատմութիւնը Ադաթանդեղոսի կապելը՝ «Այն որ զդեսպանս ձենաց հարցաւ»¹². ճշտուած մը որ Սեբեոսի ներկայ բնագրին մէջ կայ, բայց բոլորովին բացակայ է այդ խօսքին Ադաթանդեղոսին վերադրուիլը. եւ եթէ Սիմէոն Ապարանեցին գիտէ թէ Ադաթանդեղոսն էր ձենաց դեսպանին հարցնողն ու տեղեկացողը, նշան է թէ այդ մանրամասնութիւնը ան խմբագրած կրնար ըլլալ միմիայն Սեբեոսի Պատմութեան մէջ ներկայիս ինկած թուղթէն: Ասկէ պիտի հետեւցնենք նաեւ թէ Սեբեոսի Պատմութեան մէջ Մամիկոնեանց ցեղադրութեան հատուածը մաս կը կազմէր Բ. դուռնի, որովհետեւ ան չի կրնար վերաբերիլ Գ. դուռնի խորագրին, ինչպէս յայտնի է խորագրին ըսածէն. «Արդ եթէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսեսի Ոնորենացւոյ եւ Ստեփաննոսի Տարաւնացւոյ, հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագրաց, զորդի ի հաւրէ ճանաչել»¹³: Այսինքն՝ պիտի կրկնէ միայն Պարթեւ եւ Հայ Արշակունի Թադաւորներու ցանկերը, որդւոց որդի յաջորդութիւններով: Արդ այս կրկնութիւնը ընդող չէր կրնար միեւնոյն այն հեղինակն ըլլալ, որ նախորդ դուռնի մէջ տուած էր արդէն ցանկ մը՝ առանց ինքն իրեն հակասելու. այլ ուրիշ երկրորդ խմբագիր մը, որուն նպատակն էր ճշտուած բերել տրուած ցանկերուն՝ հիմնուելով հաւաստի եւ ճշմարիտ երկու հեղինակաւոր պատմիչներու վրայ: Արդ եթէ այս յաւելուածը իր տեղէն հաննք, Մամիկոնեանց տոհմի ցեղադրութեան պատմութիւնը բնականօրէն կը միանայ առաջին երկու դուռնիներուն, իրենք անոնց լրացուցիչ մաս, եւ անով կ'ամբողջանայ ու կը լրանայ Պատմութեան այն

11. ՍԵԲԵՈՍ, Ամդ, էջ 10:

12. Ս. ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ, Ամդ, էջ 16: ՍԵԲԵՈՍ, Ամդ, էջ 12. Կը կարդանք. «Եւ որ իմ հարցեալ ի դրանն արքունիք, առանց իմանալու թէ ո՞վ է հարցնողը:

13. ՍԵԲԵՈՍ, Ամդ, էջ 11:

մասը, որ յառաջաբանին հեղինակին համաձայն պիտի խօսէր նախ չգրուած ժամանակներու շրջանին վրայ եւ ապա իբրեւ անոր շարունակութիւն յաջորդող դէպքերու մասին, այն է Պարթեւաց ապըստամբութեան եւ Արշակունի թագաւորութեան հաստատումին վրայ:

Այս երկու գլուխները, ինչպէս ըսուեցաւ, մէկ ամբողջութիւն կը կազմեն եւ կը զատորոշուին յաջորդ երկու գլուխներէն, ոչ միայն նիւթի տեսակէտով, այլ նաեւ դրական սեռի կողմէն, ինչպէս յաջորդաբար պիտի տեսնենք:

ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴԱՏԻ

ԵՒ ՍԵԲԷՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ Ա. ԵՒ Բ. ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ

Մատիկեանէն սկսեալ¹⁴, բոլոր անոնք որ Սերէոսի կամ Փաւստոսի Պատմութեան գիրքերով դրադած են, նկատողութեան առած են Ձ. դարու Բիւզանդացի Պատմիչին, Պրոկոպիոսի, կարեւոր վկայութիւնը «Հայոց Պատմութեան» գրքին մասին, զոր ինք կարդացած է ու անկէ վկայութիւններ մէջբերած:

Ան խօսած է երկու տարբեր դործերու մէջ. նախ «Յաղազս Պարսից Պատերազմին» պատմական գործին մէջ (Գիրք Ա, հատուած 5), երբ կը պատմէ Կաւատի մասին, զոր Անյուշ բերդը բանտարկած էին: Այս առթիւ ան կը յիշէ այն աւանդութիւնը թէ մոռացութեան այդ բերդին մէջ, ինչպէս ինք կը կոչէ, բանտարկուողը չէր կրնար յիշատակուիլ թագաւորին առջեւ առանց մահուան պատիժին արժանանալու: Բայց, կ'աւելցնէ ան, թէ կարդացած է ատենօք որ այս օրէնքը մեղմացած ըլլայ, ինչպէս կը վկայէ Հայոց Պատմութիւնը: Եւ ապա կը պատմէ թէ ինչպէս Պարսիկները երեսուն երկու տարի պատերազմեցան Հայոց դէմ, Արշակ թագաւորի օրով, եւ թէ Պարսից Արքան ուղեւորվ խաղաղութեան դաշինք կնքել՝ կանչել տրուաւ Արշակ թագաւորը Տիգրոն ու հոն, մողերու խորհրդով, ուղեց փորձի ենթարկել. ուստի վրանի յատակին՝ հայկական ու պարսկական հող ցանել տալով հետը կը քալէր ու կը խօսէր. երբ Արշակ հայկական հողին վրայ դառնէր՝ յոխորտանջով եւ սպառնական շեշտով կը խօսէր, իսկ երբ պարսկականին վրայ կ'ոխէր՝ զիջող ու խոնարհ շեշտով: Ասոր վրայ Պարսից արքան բռնեց Արշակը իբրեւ ուխտադրութեւ եւ Անյուշ բերդին մէջ բանտարկեց: Վասակն ալ մորթաղերծ ընելով՝ յարդով լեցուցած կախել տուաւ: Բայց Արշակի մտերիմ իշխաններէն միջ, որ Պարսկաստան կը դառնէր, Բարբարոսնե-

14. Ա. ՄԱՏԻԿԵԱՆ, Աճառեան կամ Կեղծ-Սերէոս, Վիեննա, 1913, (էջ 17-25) Ազգ. Մատ. 2.

րու դէմ կուռած միջոց թագաւորին աչքին դիմաց մեծ քաջութիւններ դործեց, որուն վրայ թագաւորը առաջարկեց իրեն՝ խնդրել ուղածը: Ան ալ թագաւորէն խնդրեց Արշակ թագաւորին այցի երթալ: Եւ Անյուշ բերդ երթալով արքայական սեղան պատրաստեց. սեղանի վերջաւորութեան Արշակ դանակով ինքզինքը սպաննեց: Այս վախճանը ունեցաւ Արշակ եւ նոյն ատեն Անյուշ բերդի մասին եղած օրէնքին դէմ դործուեցաւ, ինչպէս կը վկայէ Հայոց Պատմութիւնը, կ'եղարկացնէ Պրոկոպիոս¹⁵: Ծանօթ է թէ այս ամէնը լիով կը համապատասխանեն փաւստոս Բիւզանդի Հայոց Պատմութեան Դ, Ժդ եւ Ե, է դրուխներուն մէջ պատմուածներուն հետ, այնպէս որ ոչ ոք տարակոյս չաշտնած է թէ Պրոկոպիոսի Հայոց Պատմութիւնը այս մասին մէջ փաւստոսի Պատմութիւնն է: Միակ տարբերակը վերեւ բերուած հատուածին եւ փաւստոսի Պատմութեան մէջ եղածին հետ Պարսից արքային անունն է, զոր Պրոկոպիոս Բակուր կ'անուանէ ինչ որ Փաւստոս Շապուհ կը կոչէ: Այս տարբերակը եթէ չուզենք վերադրել երկու անուններու յունարէնի մէջ եղած նմանութեան արձգիւնք սխալադրութեան Պրոկոպիոսի մօտ, սակայն անպայման պէտք է վերադրել Բիւզանդացի պատմիչին սխալ յիշողութեան, ինչպէս յաջորդ հատուածին մէջն ալ պիտի տեսնենք:

Արդարեւ Պրոկոպիոս երկրորդ անգամն ալ Հայոց Պատմութեան դրքի մասին խօսելու առիթ ունեցած է իր «Յաղապս Շինուածոց» դործին մէջ (Գ. դրուխի սկիզբները): Հոս ալ նկատել կու տայ թէ ժամանակին Հայոց վրայ կ'իշխէին Պարթեւներու ցեղակից թագաւորներ, ինչպէս կը վկայէ Հայոց հնագոյն Պատմութիւնը: Ու կ'անցնի պատմելու թէ ինչպէս Պարթեւները ապստամբելով Մակեդոնական իշխանութենէն՝ դանոնք վտարեցին եւ զբաւեցին իրենց երկիրը մինչեւ Տիգրիս: Թէ անոնք Պարսիկներու վրայ իշխեցին հինգ հարիւր տարի՝ մինչեւ այն ատեն երբ Աղեքսանդր, Մամայի որդին, Հռոմայեցւոյ իշխեց (222-235): Թէ ինչպէս Պարթեւ թագաւորներէն մէկը՝ իր եղբայրը, Արշակ, Հայոց թագաւոր կարգեց, ինչպէս կը վկայէ Հայոց Պատմութիւնը: Ու կը շարունակէ ըսելու թէ Արշակունիները ծագումով հայ չէին. բայց, բաւեցնէ, թէ հինգ հարիւր տարի անոնք (այսինքն Արշակունիները) արեւակցական կապերով խաղաղութեամբ կենակցեցան: Թէ Հայոց թագաւորը, որ Մեծ Հայքի մէջ կը նստէր, Հռոմայեցի կայսեր ենթակայ էր: Անոնց վերջին թագաւորներէն, Արշակ, երկու որդի ունեցաւ, Տիգրան եւ Արշակ. որոնց ժառանգութիւն թողուց իր թագաւորութիւնը, Տիգրանի չորս անգամ աւելին տալով: Արշակի մահէն ետք, անոր երկրորդ որդին բարկացաւ եղած կար-

15. PROCOPIUS, *De Bello Persico*, I, 5. Ed. Corpus Scriptorum Byzantinae, Bonnae, 1833, pp. 26-30.

դադրութեան վրայ եւ Հռոմայեցի կայսեր դիմեց այն յոյսով՝ որ պիտի կարենար եղբոր ձեռքէն թազաւորութիւնը առնել եւ հօր կըտակը ջրել: Այդ ժամանակ Հռոմայեցւոց կայսրը Թէոդոս, Արկադէոսի որդին էր, տակաւին մանուկ հասակի մէջ: Տիգրան վախճալով անկէ՝ Պարսից ապաւինեցաւ: Այսպէս Պարսիկները Տիգրանի բաժինը դրաւեցին. իսկ Հռոմայեցիներն ալ Արշակինը¹⁶: Այս երկրորդ հատուածին մէջն ալ, ինչպէս կը տեսնուի, Պրոկոպիոս դարձեալ կը յիշէ Հայոց Պատմութիւնը, որմէ կը քաղէ Հայ Արշակունի թագաւորներու ծագումին եւ վախճանին տեղեկութիւնները: Ծագումի մասին ըսածները կը գտնուին Սեբէոսի Բ. դուռին մէջ, որ միակ աղբիւրն է Հայ արշակունի առաջին թագաւորը Արշակ անունին կապով. մինչ Մ. Խորենացին Վաղարշակի կը վերադրէ: Ծիշտ է որ Պրոկոպիոս Հայ առաջին թագաւորը Պարթեաց արքային եղբայրը կ'անուանէ, մինչ Սեբէոսի մէջ քրդին ըսուած է: Այս կարեւոր տարբերակը թէպէտ կը տկարացնէ այն փաստը թէ Պրոկոպիոս Սեբէոսի Բ. դուռէն կախում ունենայ, բայց Արշակ անունն ներկայութիւնը որոշէ տարբր պէտք է նկատել ի նպաստ կախումաւորութեան: Յայտնի է որ Պրոկոպիոս իր մէջըբերումները յիշողութեան վրայ հիմնուած կատարած է եւ ոչ թէ ձեռքի տակ ունեցած դրութեան վրայէն արտադրելով: Արդէն ինքն ալ կ'ըսէ առաջին հատուածին սկիզբը թէ «Երբեքն կարդացած եմ Անյուշ բերդի մասին»¹⁷: Այս է պատճառը անշուշտ որ Հայոց վերջին թագաւորներու անուններն ալ իր կողմէն յարմարեցուցած ըլլայ Տիգրան կոչելով Արշակի եղբայրը, մինչ Փաւստոս, որմէ առած էր յիշեալ տեղեկութիւնը, Վաղարշակ կը կոչէ¹⁸, եւ Արշակ կոչելով Պապը, որուն զաւակներն են Վաղարշակ եւ Արշակ:

Ուստի կրնանք եզրակացնել թէ Պրոկոպիոսի երկու տարբեր դործերու մէջ յիշած Հայոց Պատմութեան դրութիւնը միեւնոյն դիրքն է, որմէ ան քաղած է ինչ որ կը համապատասխանէ փաւստոս Բիւզանդին Դ, Ե, Զ. դպրութիւններուն մէջ կը պատմուի եւ թէ ինչ որ Սեբէոսի Պատմութեան Բ. դուռին մէջ: Եւ հետեւաբար շատ բնականօրէն ոմանք հետեւեցուցած են թէ Սեբէոսի Առաջին երկու դուռները մաս կը կազմէին փաւստոս Բիւզանդի պատմական գործին¹⁹:

Արդարեան այս հետեւութիւնը քիչ մը տարբեր ձեւով կը ներկայացնէ: Այսինքն է նկատի առած որ փաւստոսի Պատմութիւնը կոչուած է նաեւ Բուզանդարան Պատմութիւն, իսկ Սեբէոսի Ա. եւ Բ.

16. PROCOPIUS, *De Aedificiis*, III, I, Ed. CSB. pp. 245-6.

17. PROCOPIUS, *De Beſio Persico*, p. 26.

18. ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 266, Զ. Ա.:

19. Զ. Կ. ՏԵՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ, յառաջարկ Ալիշանի «Հայաստան յառաջ քան զինքն Հայաստան»:

գլուխներու մասը՝ Հայոց մնացորդաց Պատմութիւնք, ինչպէս Ժ. դարուն կոչած է Մեսրոպ Վայոց Ձորեցի²⁰, եւ Համեմատելով այս ասացուածքները Ս. Գրքի՝ նման բացատրութիւններուն հետ, ինչպէս են Աւետարան եւ Գիրք Մնացորդաց, որոնք քանի մը հեղինակներու գրութեանց հաւաքածոներ են, կը Համարի թէ Պրովոպիոսի տեսած ու կարգացած Հայոց Պատմութեան գիրքն ալ զանազան պատմիչներէ կազմուած հաւաքածոյ մը ըլլայ, ինչպէս էին Ազաթանգեղոս, Մար Աբաս Մծուրնացի եւ Փաւստոս Բիւզանդացի²¹: Որքան ալ յարգելի հեղինակին ըրած համեմատութիւնները, դտած նմանութիւնները գիտաւոր են եւ Համոզիչ Հանդամանքով կը ներկայանան, բայց մենք հակամէտ ենք ընդունելու այն կարծիքը, որուն Համաձայն Պրովոպիոսի տեսած Հայոց Պատմութեան գիրքը, որ իր մէջ կը պարունակէր Սեբէոսի Բ. գլուխին նիւթը եւ Փաւստոսի Պատմութեան մասեր, միեւնոյն եւ մէկ հեղինակի գործ ըլլայ, այն ալ Փաւստոս Բիւզանդացիինը:

Արդարեւ Փաւստոսի Պատմութեան յառաջաբանին շարադրողը կը գրէ. «Վասնզի է ինչ մեր Պատմութիւն, որ առաջին է եւ է ինչ որ վերջին է. իսկ որ միջին ինչ եղեւ, այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ²²:

Յառաջաբանին այս խօսքերը, արտայայտուած առաջին դէմքով, ցոյց կու տան որ մէկ հեղինակի գործ եղած է թէ՛ հին շրջանի Հայոց Պատմութիւնը եւ թէ՛ նորը կամ հեղինակին ժամանակակից շրջանինը: Մինչդեռ դուրս մնացած է միջին շրջանը, որովհետեւ ուրիշներ գրի առած էին: Արդ համեմատելով այս յառաջաբանը Սեբէոսի Պատմութեան Ա. գլուխին յառաջաբանին հետ, ուր հեղինակը իր գործին ամբողջական ծրագիրը կը գծէ, կրնանք հետեւեալ մեկնութիւնը տալ: Լսենք յառաջաբանին խօսքերը. «Եւ եղեւ ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանստորագրեալ ժամանակաց եւ զնախնի քաջացն ձեռնարկելով գրոյմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառապելս: Եւ ի նոյն շարադրելով ասացից զառ ի յապայան եղելոց (իրաց պատմութիւնս), եւ ցուցից համառատիւք զարդեաց ժամանակացս վերաբերութիւն աղետիցս. զամս եւ զաւուրս հինդ Թաղաւորացն յիշատակելով»²³: Ահա յառաջաբանի հեղինակին նպատակ դրած երեք կէտերը. գրի առնել անստորագրեալ ժամանակաց և զնախնի քաջաց... վիպասանութիւնս, այսինքն գրի չառնուած ժամանակներու եւ նախնի քաջերու պատմութիւնը գրել, շարունակել յաջորդող գէպքերու պատմութիւնը եւ կատարել իր ժամանակի վերահաս ա-

20. Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի, Հայոց Հայրապետի, Վենետիկ, 1853, էջ 139 (Ծն. 120) ՍՈՓՆԻՔ, 2:

21. Գ. ԱՐԳՐԱՆԱՆ, Աճդ, էջ 103-111:

22. ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻՒԶԱՆԴԱՅԻ, Աճդ, էջ 2 (Ա, Ա):

23. ՍԵԲԵՈՍ, Աճդ, էջ 1:

ղէտներու համառօտ ցուցադրութիւնը: Առաջին կէտը ըրած է Ա. դուլսին մէջ դրի առնելով Հայկի եւ Բէլի պատերազմը եւ Հայկի յաջորդներու պատմութիւնը: Երկրորդը՝ Բ. դուլսին մէջ շարունակելով պատմել Արշակունի Հարստութեան հաստատումը Հայաստանի թաղաւորական դահլիճ վրայ եւ նաեւ պատմելով Տրդատին յաջորդող թաղաւորներու մասին Գ. եւ Դ. դպրութիւններու մէջ: Հուսկ երրորդ կէտը իրադրածած է Ե. ու Զ. դպրութեանց մէջ՝ պատմելով Պապ թաղաւորէն սկսեալ դէպքերը մինչեւ Հայաստանի երկուքի բաժանումը ընդ մէջ Պարսից եւ Բիւղանդացոց: Այս վերջին դէպքերուն ժամանակակից է հեղինակը, որ իրաւամբ կրնար կոչել արդի ժամանակներ, եւ նոյնքան իրաւամբ ալ կը նկատէ աղետալի եւ ողբալի վիճակ Հայաստանի պատմութեան համար: Նոյնպէս կը խորհրդածէ Փաւստոս իր Զ. դպրութեան Ա. դուլսին վերջաւորութեան, յետ պատմելու Հայաստանի բաժանումը: «Եւ բազում դաւառք յերկոցունց հատան, նուաղեաց, բաժանեցաւ, ցրուեցաւ թաղաւորութիւն Հայոց, պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակ եւ յապայ»²⁴:

Տխուր խորհրդածութիւն հեղինակի մը, որ ներկայ եղած էր բոլոր դէպքերուն եւ տեսած Հայոց թաղաւորութեան վախճանը, թէպէտ անուանապէս տակաւին պիտի շարունակէր դեռ կէս դար: Արդ Սեբէոսի յառաջարանին հեղինակն ալ երբ կ'ըսէ. «ցուցից համառատիւք զարդեաց ժամանակաց աղետիցս վերաբերութիւն»²⁵ նոյն այդ ժամանակներու աղէտին վերահաս ժամանումը կ'ուզէ ցոյց տալ իր ընթերցողներուն: Յառաջարանին մէջ յայտնուած ծրագրին մաս կը կադմէ նաեւ հինդ թաղաւորներու ժամանակադրական յիշատակութիւնը, որ պիտի արտադրէր Մար Աբասի Պատմութենէն տալով մեղի Ագաթանգեղոսի արձանագրութեան պատճէնը: «Ձոր փոքր մի եւ ապա յիւրում տեղւոյ տեսցես զպատճէնն»²⁶: Այս մասին անդամ մըն ալ պիտի անդրադառնանք յետ քննելու Գ. եւ Դ. դուլսները:

Այս լոյսին տակ կարդալով Սեբէոսի Ա. դուլսին յառաջարանը, բնական կու գայ խորհիլ թէ 384 թուականին իր Պատմութիւնը աւարտող հեղինակը, Փաւստոս, շատ լաւ կրնար ճանչցած ըլլալ Միջագետքի մէջ 25 տարի առաջ աքսորուած Մար Աբաս Մծուրնացի Փիլիսոփային աշակերտները եւ անոնց մօտ դտած ու տեսած ըլլալ անոր Պատմութիւնը, որմէ արտադրած է, ինչպէս ինք կ'ըսէ, Ագաթանգեղոսի յունարէն արձանագրութիւնը, եւ որուն ամբողջական պատճէնը կը խոստանայ տալ իր գրքին մէջ: Արդարեւ յետ ըսելու թէ

24. ՓԱԻՍՏՈՍ ԲԻԻՋԱՆԿԱՅԻ, Ամդ, էջ 266 (Զ, Ա):

25. ՍԵԲԵՈՍ, Ամդ, էջ 1:

26. ՍԵԲԵՈՍ, Ամդ, էջ 2:

պիտի յիշատակէ հինգ թաղաւորներու ժամանակագրութիւնը. «Ձամա եւ դաւուրս հինգ թաղաւորացն յիշատակելով, անդր հայելով ի մատնան Մար Աբայ Փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, զոր եղիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրն քաղաքի, յապարանսն Սանատրուկ արքայի, հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայանիցն», ապա կ'անցնի նկարագրելու թէ ինչպէս եղած է այս դիւտը, այսինքն՝ թէ Պարսից արքային հրահանգով բացուած են արքայական պալատին աւերակները, որպէսզի անոր սիւները փոխադրուին Պարսկաստան, ու հոն հանդիպած են յունարէն արձանագրութեան, զոր Տրդատ արքան գրել տուած էր իր ատենադպիր Ագաթանգեղոսին: Ինչպէս նախապէս ըսուեցաւ, այս Պարսից արքան Շապուհ Բ. է, որ Արշակ թագաւորը դերի թոնելէ ետք, զրկեց իր բանակը Հայաստան ու թալանել տուաւ երկրին հարստութիւնը եւ դերի տարաւ բնակիչներէն շատեր, ինչպէս կը նկարագրէ մեզի Փաւստոս Բիւզանդացի: Այս դէպքերը կը պատահէին 360ի ատենները: Նոյն միջոցին է որ Մար Աբաս ալ գտնուած է Մծուրք եւ տեսած Շապուհի զինուորներուն արարքը, այսինքն Սանատրուկի պալատին սիւներու փոխադրութիւնը, երբ երեւան կ'ելլէ յունարէն արձանագրութիւնը. եւ ինքն ալ դերի տարուած է Պարսկաստան: Անշուշտ հոս ինք շարունակեց իր ուսուցչական գործունէութիւնը եւ աշակերտունք պատրաստեց, որոնց հանդիպած է Միջագետքի մէջ Փաւստոս. «Ձոր իմ գտեալ ի Միջագետս ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ զրուցակարգել»: Այս թուականին Մար Աբաս արդէն վախճանած էր արքայի մէջ, բայց անոր աշակերտները կը պահէին իրենց ուսուցչին Պատմութեան դիրքը:

Փաւստոսի վերագրելով Սերէոսի առաջին երկու գլուխներու նիւթը, հարկ եւ զգանք անոր յառաջարանի սկզբնաւորութիւնը ուղղել եւ ամբողջացնել, նկատի առած որ ան իր այժմեան ձեւին մէջ պակասաւոր ըլլալու երեւոյթը ունի. «Եւ եղեւ ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանստորագրել ժամանակ եւ դիմանի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս»: Ժխտականով սկսող այս նախադասութիւնը կը պահանջէ հաստատական հակադրութիւն մը, որ լրացնէ իմաստը՝ նշելով թէ ինչ եղած է իր բուն շարժառիթը պատմութիւնը գրելու: «Վարժ խուզարկողի կամայական հարկէն մղուած չէ որ գրելու ձեռնարկեցի անգիր ժամանակները եւ նախնի քաջերու պատմութիւնը գրի առի»: Կը սպասուէ թէ ինչո՞ւ ուրեմն ձեռնարկած է այս գործին: Եթէ ինքնակամ յանձնառութիւն մը չէ, ուրեմն ուրիշի պատուէրով պէտք է եղած ըլլայ: Եւ արդէն մեր բոլոր պատմագիրները միշտ ուրիշին պատուէրով գրած են իրենց Պատմութիւնը: Մ. Խորենացին Սահակ Բագրատունիի հրամանին վրայ կը գրէ, Եղիշ՝ Դաւիթ Մամիկոնեան Երէցին յանձնարարութեամբ, Ղազար

Փարպեցին՝ Վահան Մամբրեանի իշխանին հրահանգով, Կորին՝ Յովսէփ Կաթողիկոսի պատուէրով, Ասողիկ՝ Սարգիս Կաթողիկոսինով։ Ուրեմն Փաւստոս ալ, որ կ'ապրէր Արշակունի վերջին թագաւորներու օրով, շատ բնական է որ արքունի հրամանի վրայ զբաժըլլալ Հայոց Պատմութիւնը։ Այս դադափարը կը դառնայ Աղաթանգեղոսի Պատմութեան յառաջարանին մէջ, որ ինչպէս ծանօթ է, զանազան հեղինակներէ քաղուածք մըն է։ Միւս կողմէն այդ հատուածը շատ լաւ կը լրացնէ Սեբէոսի յառաջարանին սկզբնաւորութեան պահասաւոր նախադասութիւնը․ ահա բնադիրը ուր ընդգծելով աղուցած ենք Աղաթանգեղոսի խօսքերը․ «Եւ եղեւ ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի, զի յաւժարեցայ հաւանել զայս, այլ իբրեւ ոչ կարի ինչ ընդդէմ մարքացեալ դառնալ արքայատուր հրամանացն, որչափ յուժի կայր՝ մարքացեալ ընդ հրամանացն պատմել զանստորադրեալ ժամանակս, եւ զնախնի քաջացն ձեռնարկելով զորոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս․ եւ ի նոյն շարադրելով ասացից զպա ի յապայսն եղևոց իրաց պատմութիւնս, եւ ցուցից համառատիւր զարդեաց ժամանակցս վերաբերութիւն աղետիցս․ զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով»²⁷։

Այս լրացումով յառաջարանը իր տրամաբանական իմաստը կը ստանայ, ժխտական նախորդի մը կը յաջորդէ գրական հակադրութիւնը, որ կը հաստատէ թէ ինչ եղած է հեղինակին բուն շարժառիթը գրելու իր Պատմութիւնը։ Կը նշուի նաեւ արքայական հրամանը, իբրեւ ստիպողական գրապատճառ, ինչ որ կը համապատասխանէ թէ՛ հեղինակի ժամանակին, այսինքն երբ տակաւին Արշակ եւ Խոսրով Հայաստանի երկու բաժիններու վրայ կը թագաւորէին, եւ թէ՛ ընդհանուր սովորութեան՝ որով մեր պատմագիրները իրենց Պատմութիւնները գրի առած են հեղինակաւոր անձերու հրահանգով։ Բնականաբար մեր առաջարկը լոկ ենթադրութիւն մըն է որ զուրկ չէ սակայն հաւանականութենէ։ Որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, Աղաթանգեղոսի Պատմութեան յառաջարանը զանազան հեղինակներէ կախում ունի։ Այսպէս ծանօթ է անոր կախումնաւորութիւնը Կորինի Վարդ Մաշտոցի գրքէն, որմէ բաղմապիսի փոխառութիւններ կան, բացատրութիւն մը ցոյց կու տայ Մ․ Խորենացիի հետ ունեցած կապը։ Բայց ինչ որ զմեզ կը հետաքրքրէ, Սեբէոսի Պատմութեան հետ ունեցած առնչութիւնն է։ Կը բաւէ յիշել քանի մը բառեր, որոնք Աղաթանգեղոսի յառաջարանին մէջ գործածուած են Սեբէոսի Ա․ գլուխէն ներշնչուելով․ այսպէս խուզիւք (ԱԲ․ էջ 6), խուզակ (ՍԷր․ էջ 1)։ գլարգս գրուցաց (ԱԷ․ էջ 6), գրուցակարգել (ՍԷր․ էջ 2)։ Վիպասա-

27. Ընդգծուած տողերը առնուած են ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ Պատմութեան յառաջարանէն, Տփղիս, 1909, էջ 6։

նել (Ադ. էջ 10), վիպասանութիւնս: Որ ինչ գործ գործեաց յամս յաւուրս իւրոց ժամանակաց (Ադ. էջ 10), Զամս եւ զաւուրս հինգ թաղաւորացն (Սեր. էջ 1): Պատմել նախ զհայրենեացն գործս (Ադ. էջ 10), Սկսայց ասել նախ զնախնեացն պատմութիւնս (Սեր. էջ 2): Այս ամէնուն վրայ եթէ աւելցնենք Հռիփսիմեանց նահատակներուն նկատմամբ մարգարտին հետ ըրած նմանութիւնը, որ Ագաթանդեզոսի յառաջարանին մէջ երկու անգամ կրկնուած է, իսկ Սերէոսի Պատմութեան ԼԵ. գլխուն՝ եօթն անգամ, ինչպէս կ'երեւի Արդարեանի դատած ու հրատարակած բնագրին մէջ²⁸, Ագաթանդեզոսի յառաջարանին կախումնաւորութիւնը Սերէոսի Պատմութենէն աւելի քան հաւանական կը դառնայ: Արդէն Արդարեան ալ նշած է կախումնաւորութիւն մը իր դատած բնագրին եւ Ագաթանդեզոսի յառաջարանին միջեւ: Մենք հոս աւելի ընդարձակ պիտի բռնենք համեմատութիւնը՝ յայտնի ցուցնելու համար իրական կախումնաւորութիւնը:

Ագաթանդեզոս Յառաջարան
(Էջ 6 եւ 7)

Իսկ զհոգեւորացն առաքինութիւն աստուածասէր սիրողացն մեծութիւն իրբեւ զմարգարիտս պատուական, զբոլորասերն, ըզլուսաւորն, զչֆնաղագիւտն, որ ոչ ունի զեղութիւն բաժանման իւրոյ ճաշանչաւոր լուսոյն, այլ լրութեամբ (տպ. լիութեամբ) զարդ անձին վայելուչ զքագս քագաւորացն զարդարեացէ, եւ կամ ակամֆ պատուականֆ ի հնդկայիմ յաշխարհէն, որ ի վայելչութիւն զարդու ի խոյր պաակի զարդարիցեն զթաղաւորս... նոքա են մեծութեան գանձ ծածկեալ յերկրի երկնաւոր արքային:

Սերբոս (Շինուում տաճարին
Հռիփսիմեայ)

Արդ մինչդեռ քակէին զորմն մատրանն՝ պատահեցան յանկարծակի գանձին ծածկելոյ յազարակի, ըստ Տէրունեան ձայնին, որ էր գանձ բոլորասեր, լուսաւոր եւ չֆնաղագիւտ, արքունական մարգարիտն....

Ով մարգարիտ, որ ոչ ի քագս քագաւորաց երկրի յաւրինեալ փայլիս, այլ ի բոլորս փայլանացայտ պսակին Աստուծոյ կադմեալ յաւրինիս նմա:...

Ով մարգարիտ, որ առաւել եւս պատուականագոյն քան զամենայն ականս պատուականս, որ ի հրեղկային աշխարհին...

Այս համեմատութիւնը ցոյց կու տայ՝ ոչ թէ Սերէոսի կախումնաւորութիւնը Ագաթանդեզոսի յառաջարանէն, այլ ճիշտ հակառակը, ինչպէս է Կորիւնի պարագային. ան ալ ժամանակին կը համարուէր թէ կախում ունենար Ագաթանդեզոսէն, բայց ընտելութիւններու զարդացումով երեւան ելաւ թէ Ագաթանդեզոսի խմբագիրը փոխ ա-

28. Գ. ԱՐԳՈՒՅԱՆ, Շինուում Տաճարին Հռիփսիմեայի մասին, 1968, Ա, էջ 58-61:

370-89

ռած է բաղմամբիւ բացատրութիւններ Կորիւնի Վարք Մաշտոցի դրութենէն՝ ճոխացնելու համար Ագաթանգեղոսեան բնադիրը: Հոս ալ նոյն խմբագիրը օգտուած է Սեբէոսի Պատմութենէն եւ անոր Հոփի-սիմեանց ներքողեանին աղբեցութեան տակ շարադրած է յառաջաբանի յիշեալ հատուածը, դործածելով միեւնոյն բառեր ու բացատրութիւններ: Նախորդ համեմատութիւններն ալ, ուր կը տեսնուին թէ Ագաթանգեղոսի յառաջաբանի հեղինակը դործածած է Սեբէոսի Ա. գլուխին բառաթերքը, կու դան աւելի եւս շեշտելու անոր կախումնաւորութիւնը Սեբէոսի դրէն:

Հոսակ մեր նիւթին վերադառնալով, Սեբէոսի Ա. գլուխին պակասաւոր ըլլալը կը բացատրուի այնու որ մեր ունեցած ձեռագիրը շատ վատ վիճակի մէջ կը գտնուի, քանի որ ԼԵ. գլուխին բովանդակութիւնը այնքան համառօտուած է՝ որ դրեթէ կէսի վերածուած է, ինչպէս կ'երեւի Արքարեանի հրատարակած բնագրէն:

Ուրեմն Սեբէոսի Ա. գլուխին սկզբնաւորութեան լրացումը Ագաթանգեղոսի յառաջաբանին հատուածով՝ իր արդարացումը եւ համակախութիւնը ունի ամէն տեսակէտով:

Իրբեւ եղբակացութիւն ցոյց տալու համար փաւստոսի եւ Սեբէոսի Պատմութեան Ա. եւ Բ. գլուխներու միջեւ եղած աղբսը՝ հարկ է նշել Սանատրուկ արքային եւ Մծուրք քաղաքին յիշատակութիւնը, որ կ'ըլլուի Սեբէոսի Ա. գլուխին յառաջաբանին մէջ եւ փաւստոսի Պատմութեան Դ. դպրութեան ԺԴ. գլուխին: Նկատելի է որ մեր ամբողջ մատենագրութեան մէջ, ինչպէս նաեւ օտարներու մօտ, միայն այս երկու տեղեր կը յիշուի Մծուրք՝ իրբեւ մայրաքաղաք Հայաստանի, կառուցուած Սանատրուկ արքայէն: Մեզի կը թուի որ այս փաստը յոյժ կարեւոր է եւ որոշիչ դեր ունի մեր հարցին մէջ:

Սակայն ասով չենք ուզեր ըսել թէ Սեբէոսի Պատմութեան առաջին երկու գլուխները եղածին պէս փաւստոս Բիւզանդի Պատմութեան երկու առաջին դպրութիւններու տեղը պէտք է մտնեն, կամ անոնք միասնաբար մէկ Գիրք կը կամէին արդէն Ե. դարուն ու այնպէս թարգմանուած էին: Այս եւ նման հարցերու քննութիւնը պիտի կատարենք աւելի անդին յետ վերլուծելու Գ. եւ Դ. գլուխները, տեսնելու համար թէ ի՞նչ աղբրս ունին անոնք առաջին երկու գլուխներուն հետ, ի՞նչ առընչութիւն ունին փաւստոսի Պատմութեան հետ, ինչո՞ւ կամ ի՞նչպէս Սեբէոսի պատմութեան սկիզբը կը գտնուին: